

*Колдошев Мисирали Колдошович,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент,
Ош мамлекеттик университети,
Кыргыз Республикасы, Ош шаары*

**КАЛМАК ХАНЫ АКУНБЕШИМ МЕНЕН МАНАС БААТЫРДЫН
КАГЫЛЫШУУ ОКУЯСЫНЫН ТАРБИЯЛЫК ӨНҮТҮ**

*Колдошев Мисирали Колдошович,
кандидат педагогических наук, доцент,
Ошский государственный университет,
Кыргызская Республика, город Ош*

**ВОСПИТАТЕЛЬНЫЙ АСПЕКТ СРАЖЕНИЯ КАЛМАКСКОГО
ХАНА АКУНБЕШИМА И МАНАС-БАТЫРА**

*Koldoshev Misirali Koldoshevich,
Candidate of Pedagogical Sciences,
associate professor,
Osh State University,
city of Osh, Kyrgyz Republic*

**THE EDUCATIONAL ASPECT OF THE BATTLE BETWEEN THE
KALMAK KHAN AKUNBESHIM AND MANAS-BATYR**

Аннотация: Илимий макалада калмак ханы Акунбешимдин Манастын жоокерлери менен согушууга даярдык көрүүсү, майданда эки тараптын балбандарынын жеке-жеке чыгуусу менен баишалган окуя мүнөздөлөт. Балбандардын курч мүнөздөгү кармашууларына карата жоокерлердин ызы-чуулаган эрегишүүсү күчөгөндөн-күчөп отуруп, соңунда каршылаш жактардын аламан согушуна айланганы жана Акунбешим падышанын жеңилүүсү менен аяктаган көрүнүш баяндалып, андан кандай тарбиялык сабак алууга мүмкүн болуусу жүйөлөнөт.

Аннотация: В предлагаемой научной статье характеризуется ход подготовки войск калмакского Хана Акунбешима к сражению с войсками Манас-батыра.

События сражения разворачиваются со схватки один на один богатырей двух противоборствующих сторон. Отчаянные схватки богатырей сопровождаются сильными громкими возгласами, криками и шумом боляющих сторон, впоследствии чего неудержимый психоэмоциональный фон принимает необратимые обороты, превращающихся в хаотичную, бесконтрольную битву, в результате которой Акунбешим терпит поражение. В статье описывается картина, из которой можно извлечь уроки воспитания.

Annotation: The proposed research article characterizes the course of preparation of the troops of the kalmak Khan Akunbeshim for the battle with the troops of Manas-batyr. The events of the battle unfold from a one-on-one

battle between the heroes of two opposing sides. The desperate fights of the heroes are accompanied by strong loud exclamations, shouts and noise of the supporting parties, after which the irrepressible psycho-emotional background takes irreversible turns, turning into a chaotic, uncontrolled battle, as a result of which Akun-beshim is defeated. The paper describes a picture from which educational lessons can be drawn.

Түйүндүү сөздөр: балбан, баатыр, майдан, тарбиялык өңүтү, мусулман, калмак, падыша.

Ключевые слова: богатырь, герой, майдан (площадь), воспитательный аспект, мусулманин, калмак, царь.

Key words: bogatyr, hero, maidan (area), the educational aspect, muslim, kalmak, king.

Кырк беш жылы кан болгон Акун шаа үч ай он төрт күн Манас менен урушунун камын жейт. Мыкты делген бардык баатырларына, балбандарына, аярларына кабар айттырып, аларды аскерлери менен келүүгө жана чогулууга буюрат.

Сары-Өзөн Чүйдүн талаасында Акун-бешимдин аскерлери менен Манастын колу бет маңдайлаш жайгашып, урушууга бел байлашат. Тараптардын күч-кубатын өз ара сынашуусу балбандардын жекеме-жеке чыгуусу менен башталат. Алгач алардын Кегети деген жайсаңы менен Манастын колуна Абдылда баатыр кармашка чыгат. Алардын кармашы найза сайыш менен башталып, кылыч чабышууга өтүп (“Алтымыш, элүү чабышып”), андан ары “Айбалта менен бир-бирин, Элүү-кырктай чабышып”, соңунда күрсүлөрүн күүлөшүп, жаа менен атышып, бир-бирине мылтыктарын кезешип, күн тийгенде башталган кармаш күүгүм киргенге чейин уланганы баяндалат. Экөөнүн кармашы абдан курч, теңтайлаш өткөнү жана көз байлана башта-

ганда эки жакка, колдоруна кеткени айтылат.

Эртеси таңында эки тараптын кылкылдаган колу майданга келишип, калмактардын алп балбаны Тугалык:

Мусулмандар, көзүңдү ач!

Майданга кирди бакырып,

Байналап ураан чакырып. [1:572], – деп, абдан кыйынсып, обдулуп жөнөйт.

Тугалыктын бул жоругуна таңыркаган Айдаркан уулу эр Көкчө кебелбестен ага каршы чыгат. Баатыр Көкчөнүн сайган найзасынан Тугалык жарадар болуп, (“Атынын мойнун кучактап, Аккан каны бурчактап”) өз аскерин көздөй качып кутулат.

Тугалыкты абдан жемелеп, намыстанган Жамыра деген жайсаңы (“Колуна алып найзаны, Көтөрүлүп күүлөнүп, Көкчөнү көздөй сүйлөнүп”), катуу силкинип, кагынып, сөгүнүп, Алагер деген аты менен Көкчөнү көздөй атырылып, Көкчөгө жакындай берээрде жаа менен атат. Жебенин огу Көкчөнүн жети кабат калканын жарып өтүп, соотун тешип, оң кабырга тушуна бир эли кирип жаралантат. Жамбашына кан жабылган Көкчө, эти ачынып, жебени этинен тартып алып, тарамыштуу найзасын колуна ууштап, заматта жетип, Жамыранын көөдөнүнө найзаны катуу шилтегенде, Алагердин үстүнөн Жамыра аңтарылып кетет. Төштөн найза салганы, эки карыш төрт эли сыртына чыгып, Жамыра өлүм табат. Алагер атын жетелеп, эр Көкчө аскерине барганы айтылат.

Кийинки жеке кармашка алардын Чебеч балбаны колуна бөлүнүп, бөлөкчө айгайлап, каарданып ортого чыкканы жана ага каршы кыргыздардан эр Мажик чыгып, башы-бети жарылып, Мажиктин качып калганы жөнүндө кеп болот.

“Адам болбой калгын!” – деп, намыстанган эр Үрбү кыйкырып кирип барып,

кыйлага уруш салып, Үрбүнүн колуна Чебең каза болот. Кармаштын аягында күүгүм кирип, кеч болуп, жалпы колдун баарысы жай-жайына барышып, тынып жатып калышат.

Эртеңки күн таң атып, Салаңгыр деген балбанынын бакырыгы баш жарып, ага каршы мусулмандан Кубан баатыр “Баабедин!” – деп, кыйкырык салып чыгат. Салаңгырдын сайган найзасын Кубан ыкчам кагып ийип, Салаңгырды курунан жетип кармап, алты жашар баладай, атынан жулуп алып, өз аскерине алып келип, “байлагыла!” – деп буюрат. Ал арада алардан Тулус дегени айбаттанып качырып чыгып, бул кармашта Тулус жаң-жундун мыктылыгы сүрөттөлөт. Маселен:

Майданда турган Кубанды
Найзасынын учуна
Илген бойдон кеткени,
Каңгай Тулус жаң-жундун
Балбандыгы эмей неткени! [1:574]

Тулус өз аскерлерине Кубанды жеткирип, майданга кайра кайтаарда аларга кыйкырык салып, “Кубанды өлтүрбөгүлө!” – деп буюрат. Анткени, Кубан мурда Акунбешимдин карамагындагы көрүнүктүү аскер башчылардын бири болчу. Окуялардын биринде Кубан ислам динине өтүп, алар абдан нараазыланып жүргөн. Бул кармашта Кубан алардын колуна түшүп, өз динин чанганы үчүн Кубандын сазайын колуна берүүнү ойлошот.

Атын камчылап Тулус майданга барганда, кыргыздын Кара Тейитинен Калмат баатыр чыгып, Калмат качырып найза салган кезде, найзасын Тулус кагып ийип, кылычы менен Калматтын шилисин кыя чабат. Ошол жерден Калмат жантаклим болот. Андан соң, (“Кара коюп, кан келгин, Жалгызың коюп, сан келгин, Бириң коюп, миң келгин, Лөгүң коюп, бил келгин!” - деп), [1:574], кыргыз-казактын ар-намысына катуу тийген, намы-

сын тебелеген сөздөрдү айтып, ого бетер каардынып, жаалданат. Мусулмандан Мурахим баатыр капырды качырып найзасын шилтейт. Бирок, Тулус анын найзасын уучтап кармап, өзүнө тартып, Мурахим балбанды белинен жетип кармап, беш жашар баладай атынан жулуп алганы мүнөздөлөт.

Андан ары казактан Чагообек мылтык менен мыктыланып жаа тартып, Тулуска жеткенде, Чагоону тутуп алып, өзүнүн колуна чапкылап кирип кетет. Кеч кире баштап, Тулуска каршы мусулмандан батынып чыгууга эч кимиси даай алышпай, аскерлердин жаткан жерине барышкандары айтылат.

Экинчи күнү түнүндө Тулустун мыктылыгына мусулман жана капыр журту тан берип, канча балбаныбыз, канча бегибиз капырдын колуна өлүм тапты дешип, абдан кайгырышып, айласы куругандай абалга тушугушуп, мусулмандын шайы ооп, кыргыз-казакка күч келип, алаштын баары жалгыз гана Манастын майданга чыгуусун эп көрүшөт.

Манас чыгууга камынат. Манасты көргөн Тулус айкырып, айбаттанып бакырып: “Ажалыңды сагынып, Манас деген сенсинби, Ажалың айдап келдиби?” деген “октолуп”, опурулган сөздөрүнө Манастын ачуусу келип, катуу чабыша кетишет. Тулус күрсү менен Манасты коюп калган кезде, Манас калканын ыкчам тосуп, “Калканга күрсү чабылды, Кара жалын дүркүрөп, Канчалык жерге жабылды, Оён Манас баатырдын от көзүнөн чагылды” – делет [1:576]. Манастын кыжыры кайнап, Ачалбарс кылычы менен аргасын таап, Тулустун оң ийинин кыя чабат. Андан кийин ыгын келтирип, сол колун айбалта менен кесе чабат. “Айткан оозуң бубу – деп, оозуна тыкты кийминин” – деп айтылат, башкача айтканда, биздин оюбузча, анын абдан өөдөсүнгөн кылык-жоругуна жараша жаза-

сын берип жатат. Ошентип, Тулусту өлтүрүп тынат. Жекеме-жеке чыгуулар эки тараптын аярларынын кармашы менен уланат. Кармаштын эрегишүүсү күчөгөндөн-күчөп барып, аламан согушка айланганы маалымдалат. “Отуз жүз миң көп аскердин” [1:578] ортодогу айыгышкан чабышы оңбогондой катуу жүргөнүн мындай элестүү мүнөздөмөлөрдөн аңдап-туюу мүмкүн (“Үнүн уккан адамдар, Үйүндө бою дүркүрөп”, “Суунун канын көргөн соң”, “Учуп жүргөн асмандан, Куш адашты эсинен”, “Суудай аккан кызыл кан”, “Тозоңу тоодой бурады”, ж.у.с.) [1:578].

Бул караламан согушта Акунбешим падышанын колу жеңилүү ызасын тартат. Аскерлеринин баары, эри өлгөн катындар (“Кара кийип, кан жутуп”), “Атам өлдү кантем?” – деп, ыйлаган жаш балдар, ачка калган аскери тамак сурап келишип, абдан наалып, нааразы болушат. Кайгылуу, жан кейиштүү абалды көрүп, Акунбешим эс-акылынан айрылып, “Өзү урду өз башын, Башынан жулду чачыны, Жамгырдай төктү жашыны. Сакал менен мурутту, Баарын жулуп курутту”, - деп мүнөздөлөт, б.а. жан алапайын таппай, өзүн каерге коёорду, эмне кылаарды, кантээрди билбей, өзүн-өзү койгулайт.

Мына ошентип, Манас баатыр урпактардын келечегинин камын көрүп, кара башын канжыгага байлап, Түркстанды бошоткону баяндалат.

Соңунда Акунбешим падышанын ичинен сызылуусу, ызалануусу, арман айткан сөзү эске салынат. Көп жыл бою Акунбешим эч кайсы эл менен чабышпай калкынын саны көбөйгөнү айтылат. -Өзүмдү кыйын ойлоп, элим кыйрады. Жеримден, дүнүйөмдөн ажырадым. Кыргыз-казактын мурунтадан тамырын кырксам болмок. Элимдин мындан аркы тагдыры не болот? – деп кейишке түшөт.

Согуштагы кыргыз-казактын кайратын төмөндөгүдөй баалайт. Баары мени менен кармашууга туулгандай өңдөнгөн сезимдерге кабылат.

Өжөрлөнгөн эр экен,
Өңкөй алаш уругу
Өлүмдү билбес неме экен.
Кытайды өжөр дечү эле,
Өжөрлүгү кытайдан
Алты эсе ашык кем экен.
Балбан менен баатыры
Мага карай туулуп,
Жүргөн белем акыры.
Таамай элүү жыл болгон
Бадышалык алганым,
Артык эле бу көрө
Энеден туулбай калганым [1:585].

Башында көргөн түшүндө көкжал Манастан жеңилгенин эстеп, аскеринин баарын муңайтат.

Жалпылап айтканда, жогоруда баяндалгандардан төмөнкү тыянактарды чыгаруу мүмкүн:

- майданда каршылаш тараптын балбандарынын жекеме-жеке кармашуу салты, балбандар аркылуу даярдыгын, күч-кубатын көрсөтүү тактикасы болуп саналат. Ошондой эле каршылашын сестентүү, сүр көрсөтүү, моралдык-психологиялык жактан басынтуу ыкмасы да болгон. Кармаштын соңунда майданга Манас өзү чыгат. Бул, мусулман жоокерлери үчүн абдан кооптуу учур болгон;

- кандын кеңешчилери өзүлөрүнүн күч-кубатын ашыра баалашып, ага канын ынандырышып, Акунбешимди кармашууга демитип, көкүтүшкөнүн боолголоо мүмкүн;

- Акунбешим балбандарын, баатырларын, аярларын Манастыкына караганда мыкты деп ойлогон жана көөнүндө аларга ишенген; чынында, алардын айрым балбандарынын майданда мыктылыгына күбө болдук;

- жекеме-жеке кармашта Манаска кезек жетип, аны эптеп жеңип алчу болсо, кыргыз-казактын башы жер карамак да, Манас өлүм тапкан соң, калгандары акыл-эсин жоготуп, не кылар алапайын таппай башаламан түшүп, багынып берет деп ойлошкон;

- Манасчы Сагымбай Орозбак уулу, биздин оюбузча, балбандардын кармаш окуяларын реалдуу мүнөздөгөн (мисалы, алардын бир балбаны менен тең чыккан учур; Тулустун 4-5ин жеңип алганы, ж.б.).

Баяндалганга маанилеш ойду уласак, Ооган аскерлери менен болгон айыгыш кагылышуунун соңунда Акун баатыр, кыргыз жоокерлеринин намыскөйлүгүнө, эр жүрөктүүлүгүнө, кайратына, “минди көрсө шашпаган” баатырдык мүнөзүнө абдан танданып, суктанып, мурдагы туура эмес оюна өкүнгөнүн, жоокерлердин мыктылыгын, азаматтыгын өзгөчө белгилейт [6:80].

Ал эми жай турмушта ата-бабалардын абдан чыгымсыз, ысырапкорчулукка жол койбогон тиричилик күткөнү жөнүндө аалым А.Ж. Муратов, маселен, малдын сүтүнөн, жүнүнөн, терисинен азык-түлүк, кийим-кече, ат жабдыктарын, керектүү буюм-тайымдарды жасашканын, чүкөсүн ордо, ашык оюндарында пайдаланышканы жашоого улам агылып кирген муундарга зор таалим-тарбиялык каражат, салтуу маданияттын маанилүү компоненти болгонун негиздеп, эсибизге салат [5:30].

Ошентип, эки адамдын ортосундагы урушпу, же элдердин, көп сандагы жоокерлердин кагылышуусубу, ата-бабалардын төмөндөгүдөй “Өзүңдү эр ойлосоң, бирөөнү шер ойло”, “Жолго чыгам десең бир ойлон, урушам десең он ойлон”, улуу агартуучу Алдаш Молдонун:

Аңгек өзүн жер ойлойт,

Акмак өзүн эр ойлойт.

Кебер өзүн туз ойлойт,
Кемпир өзүн кыз ойлойт.
Зулум өзүн ак ойлойт,
Сүткор өзүн так ойлойт.
Даачан өзүн тыйынсыйт,
Наадан өзүн кыйынсыйт.
Орой өзүн сылыксыйт,
Орок өзүн кылычсыйт, - акыл кеп-
нускоолорун кадамдаган жолубузду жарык-
танткан шам чырак өңдүү пайдалана билсек,
турмушта кездешчү ар түрдүү деңгээл-
дердеги чыр-чатактардын болуусун алдын
алган болор элек.

Адабияттар:

1. Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст] / С. Орозбаковдун варианты боюнча. КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Түз. С. Мусаев. – Б.: Хан-Теңир, 2010. – 1840 б.
2. Манас: Кыргыздардын баатырдык эпосу: Үчилтиктин биринчи бөлүгү. – Б. “Бийиктик”, 2011. – 240 б.
3. Ашым Жакыпбек. Теңири Манас: Роман / Сүрөтчүсү Т. Курманов. – Б.: “Кыргызстан”, 1995. – 560 б.
4. Байджиев М. Сказание о Манасе: Поэтическое переложение первой части трилогии кыргызского эпоса “Манас”. -2-е изд. Предисловие Б.М. Юнусалиева; Ред. и авт. послесл. Г.Н. Хлыненко; Илл. Т.Т. Герцена. – Б. 2010. – 308 с.
5. Муратов А.Ж. Кыргыздардын салттуу билимдери жана тажрыйбалары [Текст] / А.Ж. Муратов // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – Б., №1 (50) 2020. – 27-31-бб.
6. Колдошев М. Кан Манастын Ооган аскерлери менен болгон кагылышуусунун соңунда Акун баатырдын кыргыздарды сыпаттоосу [Текст] / М. Колдошев // Республиканский научно-теоретический журнал Известия вузов Кыргызстана, 2019, №10. – С. 79-81.

Рецензент:
Иманкулов М.К.,
педагогика илимдеринин кандидаты, доцент